

Lehmuksen (ja vähän erään kotieläimenkin) nimestä

Virittäjässä käytiin vuonna 1984 V. Erkamon *pärnä*-tutkimuksen siivittämää keskustelua lehmuksen nimestä suomen murteissa. Lähinnä oli kyseessä nimenomaan *pärnä*-sana, sen levikki, merkitys ja etymologia, mutta kun varsinkin Matti Vilppulan kirjoituksessa tuli esiin varsin monipuolisella ja kiintoisalla tavalla *pärnän* synonyymejäkin, tahtoisin esittää oman käsitykseni *lehmuksesta*, jolle ei tähän mennessä ole pystytty esittämään kunnollista etymologiaa.

Lehmus-sanalla on varmoja vastineita ims. kielissä lyydin *lehmuz*, vepsän (Zaitseva–Mullonen 1972) *lehmuz* sekä viron *lõhmus*, *lõhme*. Merkitys on kaikkialla 'tilia', virossa Wiedemannin mukaan 'nuori lehmus, josta ei kiskota niintä'. Omituista on se, että sana esiintyy suomen kaakkoismurteissa sekä Inkerissä (Vilppula 1984: 194) mutta puuttuu kuitenkin sekä karjalasta (KKS) että inkeroisesta (Nirvi 1971). Kun *lehmus* puuttuu suomen lounaismurteista, liivistä ja vatajasta, on viron sana suomeen verrattuna melko yksinäinen. Samoin ovat lyydi ja vepsä irrallaan suomen *lehmus*-alueesta. Tällainen ims. levikki antaa sanalle jo kohtalaisen iän.

Kun pohditaan nimen alkuperää, on hedelmällistä tarkastella, miten nimi voitaisiin johtaa puun käyttötarkoituksesta.

Tätähän Vilppula on korostanut, ja siihen perustuu myös hänen oma käsityksensä *pärnä*-sanan alkuperästä tai pikemmin alkumerkityksestä (1984: 197, 199–200). Lehmuksen tärkein käyttötarkoitus on epäilemättä niinen kiskonta, ja *niinipuu* onkin lehmuksen alkuperäinen ja laajalevikkisin nimitys. *Niini*-sanan vastineita on perimiläisissä kielissä saakka (syrj., votj. *niin-pu* 'lehmus'), ja sellainen piilottelee ilmeisesti myös tšeremissiläisessä lehmuksen nimityksessä (tästä enemmän tuonnempana). *Lehmus* on *niinipuuhun* nähden myöhäinen; se on omaksuttu *niinipuun* synonyymiksi, tosin jo kantasuomessa, ehkä aiemminkin. Mutta mikä olisi sellainen käyttötarkoitus, joka olisi aiheuttanut synonyymien tarpeen, ja mistä uusi nimi on otettu?

Avain tähän toiseen funktioon löytyy Vilppulan kirjoituksesta. Hän antaa esimerkkejä, joissa *lehmus* on alkuosana muiden puiden yhdysnimissä, ja mainitsee, että se tällöin tarkoittaa pehmeää, helposti työstettävää puuta (1984: 196). *Lehmuskuusi*, kuusi jonka puuaines on tavallista pehmeämpää, esiintyy niinkin kaukana lehmuksen floristisesta pohjoisrajasta kuin Ylitorniolla, ja muutkin tällaiset yhdyssanat ovat alueelta, jossa lehmusta tavallisesti sanotaan *niinipuuksi* (Vilppula 1984: 196; ks. sieltä lisää esimerkkejä). Myös Vilppulan esittelemä »kuvallinen käyttö» perustuu 'pehmeä'-merkitykseen: »Ne ol niit näit lehmukse» (= turhia puheita, lörpötyksiä) (Lammi, Maija Juvas 1929). Tällaisesta pehmei-

den puhumisesta käytetään Virroilla (T. Rantanen 1962) sanontaa »puhua lehmeriä». Etelä-Pohjanmaalla ja Ylä-Satakunnassa sekä paikoin Savossa taas puhutaan »lehmältäisiä».

Lehmus-sanan tai sen kantasanan merkitys onkin siis ilmeisesti 'pehmeä' (johdoksen suhteen vrt. *vetelä* – *vetelys*). Sana ei olekaan siirtynyt Tilia-merkityksen kautta kuvallisesti *lehmuskuusi*, *lehmusmänty*, *lehmuskoivu* jne. -nimiin (tähän Vilppula ei ole ottanut kantaa), vaan nämä on käsitettävä yksinkertaisesti 'pehmokukseksi', 'pehmomännyksi', 'pehmo-koivuksi'. Lajina huomattavan pehmeä Tilia on sitten alkanut joidenkin suussa saada yksin *lehmus*-nimen.

Lähtöjään tämä *lehmus* 'pehmeä' on deskriptiivinen. Tähän viittaa jo suomesa tavattava äänteellinen variaatio: *lehmus*, *lesmus*, (Renv., Lönnr.) *löhmys*. Varmaan alkuaan samaa juurta on myös karjalan (KKS 3) *lehmus* 'laiska ja lihava' (erit. nainen; tällä voi tietysti olla assosiaatioyhteys myös *lehmä*-sanaan). Samanlainen *lehmus*-sanon merkitys on kirjattu myös Himangalta ja Konginkankaalta, ja samaan 'pehmeä'-merkitykseen kuulunevat myös sellaiset suomen murteiden sanat kuin *löhmäkkä* (Sotkamo), *löhnäkkä* ~ *lehnakka* 'lihava, pullea, pehmeä' »tul' lehnakkoi vehnasii» (Kirvussa, Eila Hämmäläinen 1963), *lehmottaa* 'istua veltona' (Kurkijoki) sekä yllä mainitut puheesta käytetyt *lehmeri* ja *lehmältäinen*.

Tämän deskriptiivisen *lehmuksen* juuret saattavat ulottua kantasuomea kauemmaksikin, Y. H. Toivonen on esittänyt (1914–22: 66–67) sanalle vastineet mordvasta (E *levš*, M *levəš* 'niini') ja tšeremissistä (KB *nieme-štə*, U *niə-māštə* 'kaadettu ja karsittu nuori lehmus, josta kiskotaan niintä'). SKES:ssa hän on luopunut ilman perusteluja mordvan sanasta ja esittää tšeremissin sanan kysymysmerkityksellisenä. Lisäksi hän mainitsee (SKES s. 284), että jos mordvan ja tšeremissin sanat kuuluvat keskenään yhteen, »niini *lehmus* tuskin kuuluu samaan ryhmään». Edellä esitetyn jälkeen tuntuu myös sano-

jen merkityspuoli, etenkin mordvan 'niini' ims. sanan kanssa yhteen käymättömältä. Ödön Beke (1917–20: 348) on esittänyt tšeremissin sanalle yhdyssanaan (*ni* 'niini' + *pištə* 'lehmus') perustuvan etymologian, jota myös Gábor Bereczki on puolustanut (1959: 289). Sana onkin siis ilmeisesti yhteydessä *niini*- eikä *lehmus*-sanaan.

Kun tšeremissin sana on näin poissa laskuista, voidaan ottaa uudelleen tarkasteltavaksi mordvan *levš*, *levəš* -sana. Nyt esitetyn *lehmus*-sanon 'pehmeä' -etymologian jälkeen siihen siis liittyy semanttisia ongelmia. Mutta sitä rasittavat myös äännepulmat, joiden perusteella Toivonen on sen ilmeisesti hylännyt – hänen lisäkseen ei kukaan ole ottanut tähän yhdistelmään kantaa. Jos mordvan sana halutaan yhdistää suomen *lehmus*-pesyeseen, on siinä ensin oletettava metateesia **lešmV* > **lemšV* ja lisäksi *m* > *v*-muutosta, joka mordvassa ei kylläkään tuottaisi vaikeuksia (vrt. esim. sm. *lumi* ~ md. *lov*). Ensi tavun vokaalina odotuksenmukainen olisi kuitenkin *i* (eikä *e*) kuten suomen *lehmä*-sanon vastineessa (mdE *lišme*, M *lišme*) – sikäli kuin haluamme rekonstruoida *lehmuksen* kantasanon tuonnempana perusteltavaan tapaan ävartalaiseksi. Yksi *i*:llinen variantti löytyykin, nimittäin Juhász ja Erdélyin mokšamordvan sanakirjasta (*levš* ~ *livš* 'hársfa puha háncsa'). Voiko *i*:tä tämän yhden tiedon perusteella pitää alkuperäisenä, on tietenkin kyseenalaista.

Toista muutosta jouduttaisiin oletta-
maan mordvan *levš* (~ *livš*), *levəš* -sanon merkityspuolessa. Alun perin puuaineksen perusteella annettu nimi **lešmV* 'pehmo' olisi (ehkä jo alun alkaen) alkanut tarkoittaa myös kasvavaa Tilia-puuta ja siirtynyt sitten puun tärkeimmän tai sm.-perm. *niini*-sanon valossa tärkeimmäksi tulleen tuotteen, niinen, nimeksi. Jokin yhteys 'pehmoon' on voinut kyllä myöhemminkin säilyä; tähän voisivat viitata Ravilan (1959: 40) ersämordvan sanalle antama merkitys 'Bast (im Wasser aufgeweicht / vedessä pehmenyt)' sekä

jo mainittu Juhász – Erdélyin (1961: 85) 'hársfa puha hánca / lehmuksen pehmeä niini'.

Tilia-puun nimeämisestä voidaan siis koota seuraavanlaiset tulokset. Yleisin nimeämisperuste nojautuu puun tärkeimpään hyötykäyttöön; kaikissa ims. kielissä sekä laajimmin suomen murteissa ja etäasukielissäkin esiintyvä *niinipuu* kuvaa Tilian yleisintä käyttöä, sen soveltuvuutta niinen kiskontaan. Seuraavaksi yleisin nimitys *lehmus* taas perustuu pehmeän ja helposti työstettävän puuaineksen käyttöön. Kolmas ja harvinaisin nimitys *pärnä* perustuu Vilppulan mukaan (1984: 199–200) niinikään niinenkiskontaan. Hän esittää *pärnä*-sanankuperäiseksi merkitykseksi joko 'kuorisuikaletta' tai 'niinipuuta'. Asettuisin kuitenkin Ruoppilan kannalle; hän on hyvin perustellut nimen selittymistä puun ulkomuodosta, sen rungossa olevista uurteista ja kyhmyistä (1984: 199–120). Tätä selitystä tukevat erinomaisesti murteiden *pärnän* muut merkitykset, joita esiintyy paljon laajemmalti kuin *pärnä* puun nimityksenä. Sitä paitsihan *pärnä* tarkoittaa paitsi lehmusta myös jalavaa; lehmuksen nimeäminen *pärnä*ksi tuntuu tarpeettomalta, kun käytössä on jo ollut sellaisia vanhoja sanoja kuin *niini*, *niinipuu* ja *lehmus* sekä lisäksi *vennä*, jonka historiasta en tällä haavaa osaa sanoa enempää kuin SKES (s. 1696–97).

Lopuksi voidaan kysyä, mikä yhteys ims.(-mordvalaisella) pehmeän ja helposti käsiteltävän puun nimellä on ims.-mordvalaiseen kotieläimen, *lehmän*, nimitykseen. Lehmähän on luonteeltaan pehmeä ja helposti käsiteltävä kotieläin, varsinkin jos sitä verrataan muihin (isoihin) kotieläimiin, vaikkapa hevoseen tai sonniin. Kaikissa ims. kielissä *lehmä* tarkoittaa nimenomaan poikinutta naarasta, joka on säyseä ja helppo käsitellä. Yleisnimitys *nauta* on saatu vasta skandinaaveilta.

Ongelmia on tuottanut se, että *lehmä*-sanankin vastine mordvassa, E *lišme*, M *lišme*, tarkoittaa hevosta. Jos johdamme *lehmä*-sanankin tästä alun perin peh-

meää, helposti käsiteltävää tarkoittaneesta **lešmä*-sanasta (kantasana *ä*-vartaloinen), jolloin nimitys viittaisi lehmän säyseyteen kotieläimenä, on mordvan *lišme*-sanankin merkitystä pidettävä ainakin josain määrin sekundaarina. Merkityksen kehitys 'lehmästä' 'hevoseen' voidaan kyllä nähdäkseni selittää ilman suurempia vaikeuksia vaikkapa merkityskomponentista 'pehmeä, lauhkea', jolloin erityisen lauhkeita hevosia olisi tämän luonteenpiirteensä perusteella alettu nimittää samalla luonnetta kuvaavalla **lešmä*-sanalla kuin lehmääkin. Tätä käsitystä voisi tukea se seikka, että mordvalaisissa lähteissä annetaan *lišme*-sanalle merkitys 'Pferd, Ross / hevonen, ratsu' ja Juhász ja Erdélyin sanakirjassa nimenomaan 'paripa' ('ratsuhevonen'). Kesy ratsuhan ehkä onkin luonteeltaan lauhkea ja ainakin helppo käsitellä. Tämä selitys on ehkä uskottavampi kuin toinen mahdollisuus, merkityksenkehitys 'naarashevosen, tamma' kautta ('pehmeäluonteinen, helposti käsiteltävä kotieläin, naarasnauta' > 'iso naaraspuolinen kotieläin' > 'tamma' > 'hevonen'). Mitään erityisesti tammaan viittaavaa ei nimittäin mordvan sanakirjalähteistä löydy *lišme*-sanankin kohdalta.

ULLA-MAIJA KULONEN

LÄHTEET

- BEKE, ÖDÖN 1917–20: Cseremisiz szófejtések. — NyK 45 s. 338–356. Budapest.
- BERECZKI, GÁBOR 1959: Etimologilisi märkmeid mari keelest. — ESA 5 s. 288–293. Tallinn.
- JUHÁSZ, JENŐ—ERDÉLYI, ISTVÁN 1961: Moksa-mordvin szójegyzék. Budapest.
- KKS = Karjalan kielen sanakirja.
- NIRVI, R. E. 1971: Inkeröismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fennougricae 18. Helsinki.

- RAVILA, PAAVO 1959: Ersämordwinisches
Wörterverzeichnis. SUSA 61: 3. Hel-
sinki.
- RUOPPILA, VEIKKO 1984: Arvoituksellinen
pärnä. — Vir. 88 s. 117–120.
- SKES = Suomen kielen etymologinen
sanakirja.
- TOIVONEN, Y. H. 1914–22: Wort-
geschichtliche Streifzüge. — FUF 15
s. 66–90. Helsinki.
- VILPPULA, MATTI 1984: Lisiä lehmuksen,
jalavan ja lehmuksen kuoriaineksen
nimityksiin. — Vir. 88 s. 193–200.
- ZAITSEVA, M. I. — MULLONEN, M. I. 1972:
Slovar' vepsskogo jazyka. Leningrad.